

DENNIS MEYHOFF BRINK

Ph.d.-studerende ved Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, Københavns Universitet

DANTES LITTERÆRE ATMOSFÆROLOGI

DANTE'S LITERARY ATMOSPHEROLOGY | *The article argues that recent theories on affect and atmosphere by, for instance, Teresa Brennan, Lauren Berlant, and Peter Sloterdijk, can enter into an extraordinarily fruitful interchange with Dante's Divine Comedy. On the one hand, these theories can direct our attention to the hitherto overlooked atmospheric phenomena that occur ubiquitously in Dante's Comedy and provide us with concepts that render them legible as products of human emissions. On the other hand, the numerous descriptions of different atmospheres in Dante's Comedy can contribute to overcoming the lack of linguistic specifications and distinctions which – according to theorists such as Brian Massumi and Peter Sloterdijk – characterizes today's Western understanding of affective atmospheres and impedes its ongoing theorization. Based on readings of a selected number of atmospheres in Dante's Comedy, the article argues that the Comedy not only anticipated insights that were not articulated theoretically until the twentieth and twenty-first century, but also makes up an exceptional encyclopedia of affective atmospheres that have not yet been examined, neither by Dante researchers, nor by theorists of affects and atmospheres. Therefore, both camps have much to learn from Dante's literary atmospherology, which the article aims to make explicit.*

KEYWORDS | *Dante, affect, atmosphere, new phenomenology, spatiality of feeling, literary spaces, Teresa Brennan, Peter Sloterdijk.*

”Findes der nogen, der ikke – bare én gang – er gået ind i et rum og har ’mærket atmosfæren?’” (Brennan: 1). Sådan spørger den amerikanske affektteoretiker Teresa Brennan og henviser dermed til en erfaring, som på den ene side forekommer objektivt mærkbar og på den anden side virker luftig og uhåndgribelig. For hvad vil det egentlig sige at ’mærke en atmosfære’, og hvori består disse kropsligt mærkbare atmosfærer? Først og fremmest kan vi konstatere, at de dannes af såvel tekniske som humane komponenter. De kan fremprovokeres vha. lys, lyd, lugte, temperatur, osv., sådan som det sker, når man skaber en bestemt stemning i hjem, teatre, koncertsale, restauranter, shopping centre osv. Men derudover implicerer de også en human komponent, idet de samtidig dannes af de tilstedeværende mennesker og de signaler, vibrationer, stemninger og resonanser, de udsender og fylder luften med. Kun derfor taler vi om stemningen på et stadion, atmosfæren under en festival, eller klimaet på en arbejdsplads.

Hvad Martin Heidegger i begyndelsen af det 20. århundrede omtalte som tilværelsens væren-i-verden, kan vi med nyere affektteorier oversætte til kroppenes væren-i-atmosfærer. For som kropslige væsner opholder vi os *altid allerede* i den ene

eller anden atmosfære. Med den amerikanske kulturteoretiker Lauren Berlants ord ”er kroppe kontinuerligt beskæftigede med at vurdere deres omgivelser og reagere på de atmosfærer, de befinder sig i” (Berlant: 15). Det betyder ikke, at vi altid er bevidste om dette. Ofte dukker atmosfærer først op i bevidstheden, når vi tænker tilbage på en bestemt situation, hvor der herskede en særlig atmosfære. Men denne erindring har vi kun, fordi vores kroppe mærkede dem, mens vi var i dem – fordi vores kroppe var beskæftigede med at vurdere og reagere på dem.

I forhold til de mange klassiske teorier om affekternes, passionernes eller stemningernes væsen – teorier, som udgør en kontinuerlig tradition fra Aristoteles over Descartes til Heidegger – forskyder de nye teorier om atmosfærer opmærksomheden fra det indre og private til det ydre og kollektive (Aristoteles: 109-194; Descartes; Heidegger, *Sein und Zeit*: 52-167). Mens den klassiske tradition forstod affekter, passioner, stemninger osv. som noget, der optræder i, og angår, den enkelte, så undersøger de aktuelle affektteoretikere de atmosfærer, som fylder de rum, vi opholder os i, og som angår en gruppe og ikke kun et individ. Med Gernot Böhmes ord er atmosfærer ”rumlige bærere af stemninger” (Böhme: 29). Og ifølge Berlant er ”affektive atmosfærer” derfor ”delte, ikke private” (Berlant: 15). Atmosfærer er med andre ord ikke blot subjektive sindstilstande. De er snarere subjektiverende miljøfænomener, for de indhyller os altid i en eller anden stemningsmættet æter, som trænger ind i os, imprægnerer os, toner os og stemmer os.

Som indbyggerne i moderne urbanmiljøer bevæger vi os dagligt gennem en serie af kropsligt mærkbare atmosfærer. På arbejdspladsen hersker der én atmosfære, i hjemmet en anden, i teatret en tredje. Alligevel har de fleste af os vanskeligt ved at beskrive, hvad der udgør en atmosfæres særlige karakterer, eller hvordan den nærmere bestemt indvirker på os. Det skyldes ifølge den tyske filosof Peter Sloterdijk, at vi lever i ”en kultur, der så godt som overhovedet ikke kan tale [...] om de atmosfærer, vi bevæger os i” (Sloterdijk og Heinrichs: 142). Ifølge Sloterdijk skyldes denne sprogfattigdom, at vores vestlige fornuftskultur er præget af en gennemgribende atmosfæreglemsel: ”Fordi atmosfærer er af ikke-genstandsmæssig og ikke-informativ karakter (og fordi de ikke syntes beherskelige), blev de forbigået af den gammel- og ny-europæiske fornuftskultur på dens lange march ind i alle tings og sagsforholds genstandsgørelse og informatisering” (Sloterdijk: 145). Ikke desto mindre har en håndfuld nyere affektteoretikere og fænomenologisk inspirerede tænkere – heriblandt Sloterdijk selv – dog allerede leveret de første ansatser til en atmosfærologi, som forsøger at bekæmpe den fremherskende mangel på præciseringer og distinktioner.¹

1 Teorierne om affekter og atmosfærer har de seneste årtier udviklet sig parallelt i to forholdsvis adskilte traditioner, hvoraf den ene primært er amerikansk og omfatter teoretikere som f.eks. Brian Massumi, Lauren Berlant og Sianne Ngai, mens den anden primært er tysk og omfatter teoretikere som f.eks. Hermann Schmitz, Gernot Böhme og Peter Sloterdijk. At interaktionen mellem disse traditioner kun er forekommet lejlighedsvis skyldes formodentlig, at centrale tekster af f.eks. Hermann Schmitz og Peter Sloterdijk (endnu) ikke er oversatte. Dog har Nigel Thrift og især Ben Anderson gjort opmærksom på de åbenbare paralleller (Thrift: 15-16 og 220-254; Anderson: 77-81).

Disse teorier kan – det er min grundtese i det følgende – indgå i et ualmindelig frugtbart samspil med Dantes *Guddommelige Komædie*. På den ene side kan de rette vores opmærksomhed mod de hidtil oversete atmosfæriske fænomener, som forekommer overalt i Dantes *Komædie*. På den anden side kan de mange beskrivelser af atmosfærer i *Komædien* afhjælpe den herskende sprogfattigdom og dermed bidrage til at videreudvikle den igangværende teoridannelse. For, som vi skal se, formåede Dante – ved hjælp af en litterær intensiveringskunst kombineret med en skolastisk differentieringsmani – at opbygge et atmosfærisk univers med så mange distinktioner og nuanceringer, at det udgør en sand skattekasse af atmosfærologiske erkendelser.

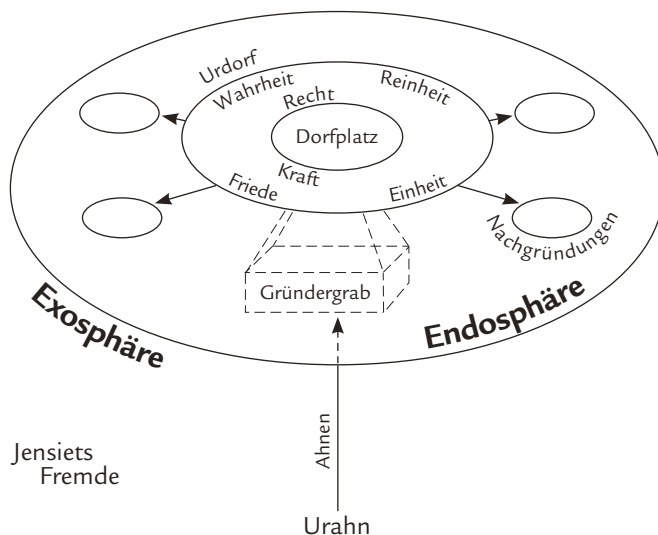
For at give originaliteten i Dantes litterære atmosfærologi klare konturer, vil artiklen først argumentere for, at affekter oprindeligt blev erfaret som rumlige luftfænomener (I), hvorefter denne erfaring blev fortrængt af den vestlige fornuftskultur (II). Derefter vil den argumentere for, at affekternes fortrængte rumlighed finder et asyl i Dantes *Komædie* (III), hvor alle topologiske differenser viser sig at være atmosfæriske differenser (IV). Endelig vil artiklen argumentere for, at indsigten i de affektive atmosfærens natur må frigøres fra Dantes kristne fortolkning af dem (V), for at *Komædiens* litterære atmosfærologi kan udfoldes (VI). Artiklen afsluttes med en opsamlende konklusion (VII).

1. Affekternes oprindelige rumlighed

Inden mennesker voksede op i kulturer, der – vha. målinger, kort, teorier osv. – informerede dem om gevaldige geografiske og kosmologiske rum, var deres viden om det, der omgav dem, begrænset til det område, de havde kropslig kontakt med. Til at begynde med var bopladsen og det umiddelbart omkringliggende terræn de afgørende regioner i deres livsverden. Overalt etableredes her en første topologisk differens, som på et fænomenologisk niveau adskilte et fortroligt hjem fra en omgivende fremmedhed. I første omgang erfarede denne topologiske urdifferens som en *atmosfærisk* differens: Det, der adskilte det beboede hjem fra det omkringliggende terræn, var først og fremmest den stemning af tryghed og fortrolighed, der lå over den hjemlige boplads. Omvendt begyndte det omkringliggende fremmede terræn netop der, hvor denne betryggende følelse hørte op.

Som en forskel mellem rumligt udbredte atmosfærer – eller som en forskel mellem affektivt ladede zoner – er den topologiske urdifferens et fænomen, der forekommer *på tværs af* lokaliteter og kulturer. Overalt fylder fungerende bopladser mennesker med en følelse af at være indeholdt og beskyttet. Overalt ligger der en stemning af udsathed over fremmed terræn. Med den tyske etnolog Klaus E. Müller, som har forelagt en omfattende komparativ analyse af ’primitive’ bopladser, kan vi skelne mellem to rumkonstituerende grundatmosfærer: en fortrolig og betryggende ”endosfære” og en fremmed og bængstende ”eksosfære.”²

2 Figuren er fra Müller: 51. Müller anvender ikke selv begrebet ”atmosfære”, men hans beskrivelser af endo- og eksosfærene ekspliciterer i høj grad de atmosfærer, der hviler over hver af disse sfærer.

Territorium (Idealtypische Topographie)

For indbyggerne af de hjemlige endosfærer udgør allerede overgangen til den fremmede eksosfære en foruroligende region. ”Den, som opholder sig der, har vanskeligt ved at orientere sig, er bange for at fare vild, føler sig udsat for alle mulige farer, tror sig truet af ondsindede gnomer, hekse og kæmper.” At bevæge sig ud af den kendte fortrolighedszone indebærer således ”en uberegnelig, farefuld risiko.” At vende tilbage er derimod som at ankomme til ”en sikker tilflugtsborg og et tryghedens asyl” (Müller: 28). Fordi individerne under gruppens protektorat ikke var nødsaget til bestandigt at være på vagt over for lurende trusler, kunne der inden for gruppens kreds opstå et forholdsvist afslappet indeklima – en rumligt defineret atmosfære af tryghed og fortrolighed – der definerede deres hjem. Ofte foretog man en magisk opladning af grænsen mellem hjemme og ude ved hjælp af forskellige ritualer. Visse steder strøede man mel, andre steder udgød man vand. ”I store dele af Europa og Asien var det almindeligt [...] at markere den ydre omgrænsningslinje med en *fure*” (Müller: 35).

Med stemningsfænomenologen Otto Friedrich Bollnows ord kan vi skelne mellem et ”tryghedens rum” og et ”udsathedens rum”, hvis vi vel at mærke frigør disse betegnelser fra deres bollnowske kontekst, hvor de henviser til husets indre og ydre (Bollnow: 130). Gør vi alvor af Gaston Bachelards suggestive påstand om, at ”ethvert virkeligt beboet rum bærer husbegrebets væsen i sig”, fordi det ligesom huset udgør et ”tryghedens centrum”, så bliver det muligt at tænke begreber som inde og ude *uden* deres sekundære, substantielle forstærkninger (Bachelard: 24 og 52). Fokuserer vi på hjemmets affektive funktioner frem for husets materielle substanser, så bliver den topologiske urdifferens mellem hjemme og ude, mellem indenfor og udenfor, synlig som en forskel mellem *affektivt ladede zoner* – eksempelvis som en

forskel mellem en freds- og tryghedszone, i hvilken man kan være indeholdt, og en angst- og stresszone, i hvilken man kan være udsat. Forhistoriske bopladser lader sig derfor ikke reducere til deres synlige kendemærker, men må tillige forstås som hjemsteder for antropogene vibrationer og intersubjektive svingninger, der på sin vis 'lå i luften'. Trods deres æteriske karakter var netop disse atmosfæriske resonansfænomener i stand til overalt at afsætte stemningsdifferentierende "furer" i det store, ubestemte, glatte rum. Også for forhistoriens mennesker fremtrådte hjemme og ikke-hjemme først og fremmest som divergerende atmosfærer.

II. Affekternes introjektion

En række ældre skrifter vidner endnu om en tidsalder, hvor menneskene erfarede affekter som noget, der snarere befandt sig i den omgivende luft end inde i en privat sjæl, psyke, bevidsthed, underbevidsthed eller lignende. Således beskriver de homeriske værker ofte affekter som *atmosfæriske* fænomener, der omgiver menneskene og indhyller dem i følelsesbetonede tilstande. Eksempelvis "sank en sort fortvivlelsens sky ned over Achilleus", da han fik at vide, at Patroklos var død, og det samme skete for Laertes, da han forledtes til at tro, at han ikke skulle se sin søn Odysseus igen (Homer, *Iliaden*: 18. 22 og *Odysséen* 24. 315).³ Tilsvarende "lagde sjælebesk sorg sig om" Penelopeia, da hun underrettedes om, at Telemachos var draget bort, mens Zeus omvendt blev "hyllet ind i en lyst til at elske", da Here gjorde forførende tilnærmelser (Homer, *Odysséen*: 4. 716 og *Iliaden* 14. 294). I sådanne beskrivelser fremtræder det, der senere skulle blive opfattet som noget af det mest private og inderlige – nemlig de tungsindige og de erotiske affekter – som delvist offentlige og i alle tilfælde *ydre*, *atmosfæriske* fænomener, der ligger i luften som en slags emotionelt vejr.

Når de gamle grækere erfarede affekterne som atmosfæriske fænomener, så var det ifølge ophavsmanden til den såkaldte *Neue Phenomenologie*, Hermann Schmitz, ikke blot en projektion af oprindeligt indre tilstande. Tværtimod blev de affekter, der endnu på Homers tid viste sig som ydre atmosfærer, udsat for en "introjektion", i kraft af hvilken de blev indkvarteret i et menneskeligt indre, som ikke var dets bogstavelige, kropslige indre, men derimod et *metaforisk* indre, som af grækerne fik betegnelsen 'psyke' dvs. 'sjæl' (Schmitz, *Leib*: 365ff. og *Gefühlsraum*: 403ff.). Ifølge Schmitz er den i dag fremherskende forestilling om, at affekter befinder sig inde i en psyke, en bevidsthed, en underbevidsthed eller en lignende indre beholder, en forestilling, der først udvikledes i løbet det 5. og 4. århundrede før vor tidsregning, og som fuldbyrdedes i Platons skrifter. Af dem fremgår det ifølge Schmitz, at den metaforiske sjælebeholders primære funktion var at inddæmme og kontrollere de affekter, der – det kunne man læse hos Homer – kunne finde på at overfalde, gribe,

3 Disse oversættelser af fra Otto Steen Dues nye oversættelse. I Christian Wilsters ældre oversættelse står der på dette sted: "den sorte bedrøvelses sky omhyldet den gamle". For en diskussion af de græske originaltekster, se Hermann Schmitz, *Der Leib* 388f., og *Der Gefühlsraum* 409f.

gennemtrænge, gennemblæse, tage bolig i og i værste fald besætte menneskene.⁴ Ved at domesticere de balstyriske affekter skulle sjælebeholderen gøre mennesket til herre i eget hus. Opfindelsen af sjælen som affektbeholder var således et skridt i den vestlige fornuftskulturs fremmarch, og dens umiddelbare målsætning var menneskets praktiske selvbemægtigelse (Schmitz, *Gefühlsraum*: 9-20).⁵ Men den afstedkom samtidig en stedsevarende fortrængning af den tidlige fænomenologiske viden om affekternes rumligt-atmosfæriske egenskaber. Tildelt rollen som 'indhold' i en sjælelig beholder havde filosofien i realiteten forvist affekterne fra det rum og den luft, hvor de hidtil havde opholdt sig.⁶

Følgen blev, at den tidlige fænomenologiske viden om det, der 'ligger i luften' som kropsligt mærkbare atmosfærer, ikke udvikledes inden for filosofien i de næste 2000 år.⁷ Selvom adskillige filosoffer som nævnt har beskæftiget sig med affekternes, passionernes og stemningernes væsen, så har de ikke betragtet dem som ydre, rumlige, atmosfæriske fænomener, men som indre, private, sjælelige tilstande. Derimod har den tidlige viden om affekternes atmosfæriske egenskaber overlevet i de europæiske folkesprog, der fortsat fortæller os, at affekter kan 'gribe' mennesker, 'komme over' dem, 'gennemtrænge' dem osv. Med udgangspunkt i denne righoldige ressource kunne andre – ikke mindst de skønlitterære forfattere – så iværksætte atmosfærologiske undersøgelser uden at blive forstyrret af de 'psykologisk' skolede filosoffer, der opfattede digternes tale som blot metaforisk, mens de selv – i kraft af den gruppehypnose der hedder tradition – blev stadig mere overbeviste om deres egne metaforiske sjælebeholders virkelige eksistens. Uden at bekymre sig om filosofernes selvbedrag fortsatte forfatterne med at fremstille de antropogene atmosfærer og mellem menneskelige klimaer, som endnu venter på at blive optaget i den litteraturvidenskabelige analyse.

III. Affekternes asyl i Dantes Komædie

Dantes *Commedia* – der siden 1555 har optrådt med tilnavnet *La Divina* – hører utvivlsomt til blandt de mest eksplicitte, mest detaljerede og mest encyklopædiske atmosfærologier i den europæiske litteraturkanon. Mens de homeriske værker kun stedvist beskrev, hvorledes affektive atmosfærer kunne indhylle mennesker,

4 Se f.eks. *Homers Iliade*: 1. 362, 3. 442, 9. 239, 9. 675, 16. 206, 16. 548, 21. 386, og *Homers Odysse*: 4. 661, 8. 304, 8. 541, II. 43, 18. 274.

5 Schmitz anstrenger sig for at vise, at opfindelsen af sjælen som beholder *ikke* indebar nogen direkte teoretiske fordele, men kun kan forstås ud fra dens praktiske inddæmnings- og kontrolfunktion (Schmitz, *Gefühlsraum*: 9-20).

6 Ifølge Teresa Brennan er det først i det 18. århundrede, at idéen om affektive atmosfærer forsvinder ud af den filosofiske kanon (Brennan: 16-18, 101-105). Sagen er dog nok snarere, at fortrængningen begyndte allerede hos grækerne, og at idéen om atmosfærer hele tiden har overlevet i hverdagsproget, i litteraturen og i filosofiens randområder. Således findes den f.eks. også hos Marx i det 19. århundrede (Marx: 3-4).

7 Ret beset er det først blevet et filosofisk tema i det 20. århundredes sidste årtier, hvor affektteoretikere og fænomenologisk inspirerede tænkere endelig har udsat luften, atmosfærerne og affekterne for filosofiske analyser.

præsenterer Dantes *Komedie* os for et verdensrum, hvor der overalt i jorden og på himlen eksisterer antropogene atmosfærer, og hvor enhver plads besidder sit eget kollektive klima. Eftersom det litterære verdensrum, Dante gennemrejser, er beboet overalt, er alle rum her *affektivt ladede* rum, alle zoner *klimazoner* og alle sfærer *atmosfærer*. Overalt resonerer intersubjektive vibrationer og klimagenererende affekter. Her er der altid ét eller andet i luften: Ikke kun regn, tåger, hvirvelvinde og andre klimafænomener, som ligner dem, meteorologien beskæftiger sig med, men også affektive luftfænomener såsom rædselsskrig og jubelsang, ja sågar åbenlyst ikke-meteorologiske klimafænomener såsom ildregn og glædesregn fylder og toner den verden, Dantes *Komedie* fremstiller.⁸ Så langt fra at affirmere den filosofiske introjektion, som en tekst overhovedet synes at kunne komme, kompenserer Dantes *Komedie* snarere for den. Forvist fra filosofernes dennesidighed, finder de luftbårne affekter et asyl i Dantes litterære hinsides.

Fra den første nedstigning i Dantes underverden er det tydeligt, at den kan læses som en samling rumligt definerede endo- og atmosfærer. Kort efter at Dante og Vergil er vandret ned i ”smertens afgrundsdal”, som er ”så mørk og dyb og skjult i tåger”, at Dante først intet kan skelne (*Inf.*: 4.7-12), vandrer de gennem helvedes første kreds.

”Imens han talte, blev vi ved at vandre
som førhen gennem skoven, det vil sige:
gennem denne tætte skov af døde sjæle.
Og endnu førend vi var nået langt
[...]
så jeg et ildskær forude, der danned
en halvkugle af lys, adskilt fra mørket;
og selv på afstand kunne jeg fornemme
at i den dvæled en ærværdig skare.”
(*Inf.*: 4.64-72)

Midt i ”den tætte skov af døde sjæle” ser Dante ”un foco ch’emisperio”, dvs. ”en lysende hemisfære” eller – som Ole Meyer oversætter det – ”en halvkugle af lys”, som klart adskiller sig fra det omgivende mørke (Dante, *Divina Commedia*, *Inf.*: 4.68-69). Det er de førkristne grækere, der ikke syndede, men som heller ikke tilbad Gud ”på den rette måde” (*Inf.*: 4.38), som her udspænder deres egen rumligt særskilte endo- og atmosfære. Den udgør ikke alene et morfologisk særfænomen

8 Rækken af luftfænomener er lang og eksemplerne talrige. Se f.eks. *Inferno*: 4. 7-12 (tåger og klager), 4. 27 (skælvende luft), 5. 3 (jammer), 5. 25-49 (piskende storm), 6. 7-21 (regn, snefog og hagl blandet med grumset vand), 7. 122 (dunst), 11. 4-12 (ram, fed, ækel og fæl stank), 14. 28-30 (regn af ild), 29. 40-52 (rædselsskrig og feberdampe). *Purgatorio*: 7. 73-84 (harmonisk vellugt), 8. 13-18 (andægtig sang), 15. 139-145 (røgsky), 20. 16-20 (gråd, klager, bønner), 28. 1-18 (dufte, briser, fuglesang), 30. 19 (korsang). *Paradiso*: 3. 54 (fryd), 3. 88-90 (nåderegn), 5. 18-129 (sjæle svøbt i lys), 7. 24 (kærlighed, jubel, sang, salig glæde), 14. 13-51 (stråler af kærlighed), 27. 70 (lysfugl), 32. 88-96 (glædesregn). Medmindre andet er anført, følges Ole Meyers oversættelse (Dante 2000).

i et hinsides, hvor de samlevende ellers overalt udspænder onde cirkler eller gode kredse af større eller mindre vidde, men etablerer også en affektiv undtagelseszone i en infernalsk torturkælder, hvor ofrene ellers overalt martres på deres lemmer. I grækernes gruppegenererede lyskuppel udsættes man ikke for korporlige pinsler, men hjem søges til gengæld af en særegen melankoli. Som Dante beretter, hørte han her ”slet ingen gråd, men desto flere sukke” (*Inf.*: 4.26). Ifølge Vergil, som selv hører hjemme på dette sted, er de herboende dømt til ”at leve uden håb, i evig længsel” (*Inf.*: 4.42). Ligesom grækerne – imens de endnu levede – efterstræbte den højeste sandhed, men aldrig fandt den, fordi de ikke kendte den kristne gud, således må de også her – i al evighed – leve med en længsel, der ikke kan indfries. I dette limbo vil indbyggerne aldrig blive opfyldt af det himmelske lys eller badet i den guddommelige kærlighed, som sjælene nyder godt af i paradiset. I stedet må de nøjes med at varme sig ved det lys, de kan skabe i fællesskab, mens de sukker efter det, de aldrig kan opnå.

På trods af den melankolske grundstemning, der således hviler over stedet, er dets indbyggere ikke ude af stand til at udvise en venlig imødekommenhed over for gæsten. Dante beretter, hvorledes Homer, Horats, Ovid og Lukan ”hilste mig som kollega” og ”optog mig i deres skare” (*Inf.*: 4.98-101). Ud over den ubeskedne selvstilisering, der ligger i, at Dante indskriver sig selv i dette selskab, demonstrerer scenen også, at de antikke forfattere ikke udgyder deres smerte over den tilkomne, men i stedet udsender venligsindede signaler, som fylder Dante med en følelse af samhørighed og gør ham snakkesalig (*Inf.*: 4.103-105). Modsat de fortvivlede sjæle, der befinder sig længere nede i Dantes inferno, forhindrer melankolien ikke grækerne i at udvise storsind og imødekommenhed. Derfor fyldes luften i den græske hemisfære ikke kun af lys og suk men også af positive antropogene vibrationer og solidariske mellem menneskelige svingninger. Tilsammen genererer det en kompleks atmosfære med en mageløs drivhuseffekt: Som det eneste sted i helvedet, kan Dante her vandre hen over ”en eng med frisk og saftig grønsvær” (*Inf.*: 4.III).

IV. Atmosfærisk differens

I det øjeblik Dante og Vergil forlader gruppen af ærværdige grækere, ændrer det omgivende miljø sig radikalt. Straks efter de er brudt op, mærker Dante, hvorledes de bevæger sig ”fra stille luft, og ud til luft der skælver” (*Inf.*: 4.150). Idet de stiger ”fra den første cirkel ned til den anden” (*Inf.*: 5.1-2), bevæger de sig samtidig ud af én kropsligt mærkbar atmosfære og ind i en anden.

”Og nu begynder skrigene af smerte
og af fortvivlelse at nå mig: bølger
af jammer slår på dette sted imod mig;
og lyset tier, mens en brølen stiger
som fra et hav der piskes af orkanen
fra snart den ene, snart den anden retning.

Foruden hvile blæser helvedsstormen
og river sjæle med sig, der må følge
hvorhen den vil, imens de hvirvles, piskes,
mishandles, gennemruskes; og med véråb,
med klage, hulken, møder de dens rasen,
og raser selv mod Gud og hans forordning.”
(*Inf.*: 5.25-36)

Den atmosfæriske differens er her ikke til at tage fejl af. Fra den oplyste kuppels saftige grønsvær, hvor folk ”kun sjældent talte [...] og altid sagte” (*Inf.*: 4.114), bevæger Dante og Vergil sig direkte ud i et mørkt og rungende lydtrum, hvor høje ”skrig af smerte og fortvivlelse” svirrer gennem luften. Som velkomst ”slår” kropsligt mærkbare lydbølger af jammer imod dem. Det er dog intet imod det torturklima, som de, der er dømt til at bo på dette sted, lider under. Som evige ofre for en ”helvedesstorm”, der uophørligt river, hvirvler, pisker, mishandler og gennemrusker dem, straffes de, der satte ”lysten og lidenskabens højere end fornuften” (*Inf.*: 5.38-39) af selve det klima, som kunne have været deres fredelige åndehul. I stedet hersker nu en rasende stemning, som åbent afslører sjælene som klimamagere. Paralleliteten mellem beboernes rasen og helvedesstormens rasen vidner om, at de selv er medproducenter af de affektive klimaforhold, der omgiver dem. Fordi de på én gang oser af en uberegnelig lyst og emmer af et bittert raseri, formår denne gruppe ikke at generere en omsluttende lyskuppel, sådan som de venligtsindede grækere gjorde, men kun at igangsætte en ustyrlig pneumatisk malstrøm, der rastløst hvirvler dem omkring, så de befinder sig ”snart her, snart dér, snart nede og snart oppe” (*Inf.*: 5.43). Ligesom deres egen lyst rev dem omkring i livet og rettede deres opmærksomhed snart i den ene retning, snart i den anden, således må de nu – i al evighed – rives omkring af den helvedesstorm, der infernalsk raser over deres nye evige hjem.

Denne type overensstemmelser mellem samboendes affektive dispositioner og deres atmosfæriske forhold kan følges hele vejen ned gennem Dantes *Inferno*. Overalt genererer samlevende grupper deres egne atmosfæriske omgivelser. Overalt transmitterer de affekter til den luft, de er fælles om at indånde. Princippet for Dantes fremstilling af det hinsidiges atmosfæriske forhold lyder som følger: Hvis tilstrækkelig mange mennesker emmer af det samme på det samme sted i tilstrækkelig lang tid (her: i al evighed), så *koncentreres* og *intensiveres* deres affektive emissioner i en sådan grad, at de ikke kun svagt kan fornemmes som noget, der ’ligger i luften’, men kan *ses* og *mærkes* som en lyshemisfære eller en helvedesstorm. Heri består Dantes enestående litterære eksplikationskunst.

Mens menneskene i den jordiske verden er blandet således, at deres atmosfæregenererende affektive emissioner udjævner hinanden, så er sjælene i Dantes hinsidige verden sorteret således, at alle der emmer af metafysisk melankoli samles ét sted (*Infernos* 1. kreds), mens alle der oser af liderlighed samles et andet sted (*Infernos* 2. kreds). Denne *regruppering* af sjælene efter deres karakteristiske affektive emis-

sioner afstedkommer intensivering af de atmosfæriske forhold. Ligesom Erich Auerbach har betragtet standsningen af sjælens udvikling i *Inferno* som årsag til en koncentrering og intensivering af deres individualitet, kan vi nu – ud fra et atmosfærologisk perspektiv – opdage selve *regrupperingen* af sjælene efter deres karakteristiske affektive emissioner som årsag til den allestedsnærværende koncentrering og intensivering af de atmosfæriske forhold i Dantes *Komedie* (Auerbach, *Mimesis*: 167-194).

Trods de mange minutiøse beskrivelser af affektive atmosfærer i *Komedien* har de mig bekendt aldrig udgjort noget særskilt diskuteret tema i Dante-forskningen. Som regel optræder bemærkninger om vejret i bisætninger. Det er således sigende, at den autoritative *Dante Encyclopedia*, som med næsten tusind opslag dækker en lang række temaer, der har domineret Dante-forskningen i de senere årtier, hverken har opslag om ”weather”, ”climate”, ”atmosphere”, ”affect”, ”passion”, ”emotion” eller lignende emner, som berører dette felt (Lansing). På den anden side må vi imidlertid også konstatere, at Dantes *Komedie* endnu ikke er blevet undersøgt af de nye affekt- og atmosfæreteoretikere, som dermed har overset en af litteraturhistoriens mest eksplicite, mest detaljerige og mest encyklopædiske beskrivelser af affektive atmosfærer.

Der har været visse *tilnærmelser* til en atmosfærologisk udlægning af *Komedien*. Fra fænomenologisk hold har især Peter Sloterdijk beskæftiget sig med Dante, men det er overraskende nok sket uden, at *Komediens* talrige klimafænomener er blevet behandlet (Sloterdijk: 593-665). Fra Danteforskernes hold har særligt Patrick Boyde taget *Komediens* klimabeskrivelser under luppen, men det er helt konsekvent sket uden, at de er blevet forbundet med menneskelige affekter (Boyde: 74-95). I mindre målestok har Joseph Pequigney og Hubert Dreyfus forsøgt at oprette netop denne forbindelse, idet de har udlagt de infernalske klimaer som ”metaforer”, der ”udtrykker psykologiske kvaler” (Pequigney og Dreyfus: 52). De repræsenterer således den forestilling, at Dante skulle have iklædt nogle *i virkeligheden* indre sjælelige affekter en ydre poetisk klædedragt. Men hos Dante er der intet, der tyder på, at affekter skal forstås som noget, der ’i virkeligheden’ befinder sig inde i en sjælebeholder. Tværtimod gennemspilles affekterne overalt som fænomener, der i lige så høj grad er ydre som indre. Dette perspektiv tillader Dante at opdage affekternes atmosfæregenererende egenskaber og tilgrundliggende gruppedynamikker – opdagelser som Dante-forskningen hidtil har overset.

V. Hedensk sumphermeneutik

Som allerede antydet er menneskene til en vis grad *selv* skyld i de intensiverede klimaforhold, de lever under i Dantes *Komedie*, eftersom de selv har bidraget til at designe deres hinsidige miljø gennem deres dennesidige handlinger. Alligevel kan erkendelsen af klimaernes rent menneskeskabte karakter kun komme frit til udtryk i hedningen Vergils mund. Da Dante og Vergil i helvedes femte kreds ser dette steds beboere ligge i helvedesfloden Styx’ mudder og slå løs på hinanden, forklarer Vergil

således, at også ”nede under vandet [...] ligger der folk der sukker” (*Inf.*: 7.117-118). Berøvet ethvert åndehul er det eneste vidnesbyrd om deres eksistens de bobler de sender op til overfladen. Imidlertid kan helvedeskenderen Vergil – ved hjælp af en slags sumphermeneutik – hurtigt udlægge denne boblende tegnoverflade.

”Fanget i dyndet siger de: ’Vi besudled med vores sure dunst den luft der elskes og kærtegnes af solen: derfor må vi nu ånde gennem dette sorte pløre.’ Den hymne gurgles dér i deres struber, dog ikke med så klare ord som disse.” (*Inf.*: 7.121-124)

Igen ser vi, hvordan det omgivende miljø er resultatet af koncentrerede menneskelige affektemissioner. Når tilstrækkelig mange vredladne er samlet på ét sted i tilstrækkelig lang tid, så koncentrerer den ”sure dunst”, de besudler luften med, indtil det punkt, hvor den fortættes og danner et sort ”pløre”. I atmosfærologisk henseende består den hinsidige verdens højere retfærdighed derfor i, at de afdøde dømmes til i al evighed at være sammen med andre, der emmer, oser, ulmer, damper eller dunster af det samme som dem selv. Fylder man luften med positive vibrationer, fortjener man at være sammen med mennesker, der gør det samme. Fylder man den derimod med sure dunster, dømmes man til at opholde sig sammen med folk med samme tilbøjelighed. Straffen og belønningen følger samme princip: De døde tvinges til at være sammen med folk af deres egen slags. Hos Dante er ikke kun helvedet men også paradiset de andre.

For Dante har Vergils hedenske sumphermeneutik muligvis udtrykt en begrænset indsigt. På vej gennem himlens paradisiske atmosfærer, som Vergil ikke kender, lader Dante gang på gang de derboende understrege, at det lys, der fylder luften, og den kærlighed, der gennemstrømmer dem, ikke kommer fra dem selv men fra den permanent emanerende lys- og kærlighedsgud i det høje. For en ikke-kristen læsning forekommer Vergils hedenske sumphermeneutik imidlertid mere troværdig. Den fortæller os, at affekter er noget, der udgår fra mennesker; noget der hele tiden overskrider de menneskelige individers grænser; og derfor noget der bestandigt forpester eller forædler den luft, samlevende mennesker er fælles om at indånde. Med andre ord formulerer Vergil den ukristelige erkendelse, at mennesker ikke gribes og gennemtrænges af atmosfærer som adressater for overmenneskelige magters emanationer, men som modtagere af luftbårne affekter, de selv – på godt og ondt – er med til at producere.

Læst med Vergil viser affekterne i *Komedien* sig ikke blot som ”gribende kræfter”, der ”omfatter og gennemtrænger den berørte [...] som et fænomenalt klima eller vejr”, sådan som Hermann Schmitz har formuleret det, men også som resultater af de berørtes egne emissioner, udstrålinger, uddunstninger osv. (Schmitz, *Gefühlsraum*: 405). Af Vergils hedenske udlægning af helvedesnaturens bog kan vi lære,

at mennesker er væsner, hvis hud udgør en *porøs* grænse, der uafbrudt krydses af atmosfæriske fænomener: Indefra strømmer alt fra sur dunst til varme stråler. Udefra modtages en mangfoldigt mættet luft. Hvad Peter Sloterdijk for nylig har ophævet til en almen humanklimatologisk lov – nemlig at ”alle mennesker inden for deres nærhedsfelter uden undtagelse er vejrmagere”, der ”hvert øjeblik udøver sol- og regnmagi” – kan således allerede læses i *Komedien* (Sloterdijk: 148). Ja, faktisk fremmaner menneskegrupper her ikke kun solskin og regnvejre men igangsætter også hvirvelvinde, udvikler tåger, nedkalder smudsregn, anstifter ildskær, avler røgskyer, genererer lyskranse, udløser glædesregn osv.

At Dante selv forbandt disse affektivt ladede klimaforhold med en guddommelig straf- og belønningsplan forhindrer ikke, at den manifesterede tekst kan frisætte indsigter, der befinder sig uden for den kristne dogmatiks tryllekreds. Når det drejer sig om at beskrive antropogene endo- og atmosfærer, så ved denne digtning mere end digteren og hans skolastiske informanter. Desuden har Dante *selv* lært os, at tekster kan udløse erkendelser, der ligger uden for forfatterens egen horisont. I *Komedien* fortæller Statius nemlig Vergil, at det var en af hans – altså en hednings! – tekster, der gav ham indsigt i kristendommen:

”Du gjorde som den mand der går i mørke
og bærer lygten bag sig, så dens lys når
ikke ham selv, men dem der følger efter
[...]
Ved dig blev jeg først digter, derpå kristen.”
(*Purg.* 22.67-73)⁹

For en læsning, der snarere søger ud af kristendommen end ind i den, fremstår hinsidesvandreren Dante på lignende vis som en forgænger, der – uden selv at forstå det ret – har kastet lys over de *menneskeskabte* atmosfærer og klimaer, som stemmer og bestemmer de *dennesidige* rum, som levende mennesker bebor. For så vidt var Dante virkelig ”digter af den jordiske verden” snarere end af en hinsidig verden, sådan som Erich Auerbach har påpeget.¹⁰ Atmosfærologisk læst fremstår *Komedien* som én lang skildring af dennesidige antropogene resonanser og intersubjektive vibrationer, der er fremstillet i så forstærkede og fortættede versioner, at deres klimagenererende effekter er blevet synlige. I Dantes hinsides fremstår det, Hermann Schmitz har kaldt ”det fænomenale klima eller vejr”, som neddyppet i en litterær fremkaldervæske, der får dem til at træde frem med klare konturer (Schmitz: *Gefühlsraum* 405). Er dette perspektiv først vundet, viser *Komedien* sig som en – endnu uopgravet – skattekasse af atmosfærologiske erkendelser.

9 Som Umberto Eco har påpeget, implicerer denne kunstopfattelse et brud med skolastikkens kunstopfattelse, hvorved Dante ifølge Eco indvarsler et ”paradigmeskift” (Eco: 110-117, 179-187 og 217-219). Det betyder dog ikke, at skolastikerne ikke har fungeret som Dantes informanter på en række andre områder.

10 Sågar i selve titlen: *Dante als Dichter der irdischen Welt* (Auerbach, *Dante*)

VI. Komediens litterære atmosfærologi

I Dantes litterære atmosfærologi udkrystalliseres fire erkendelser, som først skulle blive begrebsligt artikulerede af det 20. og 21. århundredes stemningsfænomenologi og affektteori. For det første stiller *Komedien* en verden til skue, hvor stemninger ikke blot er noget, der lejlighedsvis kommer over menneskene som en forbipasserende sky eller tåge, men derimod noget de *altid* befinder sig i og på ingen måde kan undslippe. Medmindre mirakler indtræffer, er det hinsidiges indbyggere dømt til *i al evighed* at opholde sig i rumlige atmosfærer, der uafbrudt og uafværgeligt stemmer dem på den ene eller anden måde. For de døde er selv dødens udvej blokeret. Med en litterær eksplikationskunsts midler fremskriver Dante således stemningsfænomenologiens grundpointe 600 år før *Sein und Zeit*: Allerede i *Komedien* kan vi læse, at mennesker *aldrig* kan komme ud af stemtheden, eftersom der ikke eksisterer noget sted hinsides stemning.¹¹

For det andet fremstiller *Komedien* en verden, hvor stemninger aldrig blot gennemtrænger et enkelt individs isolerede privatsfære, men altid også resonerer i en samlevende gruppes fælles offentlighedssfære – i en delt og tildelt atmosfære. De individuelle stemninger af vrede, lede, misundelse, hovmod, lykke, salighed osv., som åbent kommer til udtryk i de mange samtaler, Dante fører med de sjæle, han møder undervejs, korresponderer overalt med det kollektive indeklime, de talende er dømt til at bo i. Det betyder ikke, at deres individuelle særtræk udviskes, men at de kun kan træde frem på en specifik klimatisk *baggrund*, som individerne selv er med til at generere. På denne måde fremskriver Dante en af den aktuelle atmosfærologis centrale pointer med næsten 700 års forspring: Allerede af *Komedien* kan vi lære, at ”stemninger [...] til at begynde med aldrig er en sag for den enkelte i dennes tilsyneladende eksistentielle privathed”, men derimod ”dannes som delte atmosfærer [...] mellem flere, som toner og indrummer nærhedsrummet for hinanden” (Sloterdijk: 147).¹²

For det tredje beskriver *Komedien* ikke mennesker som isolerede, tætsluttede sjæle-beholdere, der effektivt inddæmmer egne affekter, men snarere som deltagere i et dynamisk affektivt økosystem, hvor affekter cirkulerer mellem og gennem alle vitale dele. Ligesom planter indoptager sjælene den bestråling og næring, deres miljø afgiver. Ligesom planter udsender de ny ilt, som blandes med andres og indåndes af andre. I *Komedien* er distinktionen mellem individ og miljø – mellem subjekt og objekt – hullet som en si. Dermed fremskriver Dante en af den aktuelle affektteoris grundantagelser: Allerede af *Komedien* kan vi udlede, at vi som mennesker ”ikke

11 Heidegger fremstiller det ganske vist ikke i topologiske termer, men påpeger dog, at der ikke findes nogen position hinsides stemning: ”Vi bliver aldrig stemningsløst herre over stemningen, men altid kun gennem en modstemning” (Heidegger, *Sein und Zeit*: 136).

12 Sloterdijks anvendelse af ordet ”einräumen” i betydningen at indrumme er inspireret af Heidegger, som påpegede, at substantivet ”Raum” (rum) etymologisk kommer af verbet ”räumen” (at rømme en plads), hvorfor han anvendte ordet ”einräumen”, som normalt betyder at indrømme, i betydningen at indrumme. Heidegger gentager denne pointe flere gange, mest udfoldet i *Die Kunst und der Raum* (Heidegger, *Kunst*: 8-9).

er lukkede enheder med hensyn til vore energier. Der er ingen sikker distinktion mellem 'individet' og 'miljøet'." Tværtimod "trænger andres energetiske affekter ind i individet, ligesom individets affekter omvendt også transmitteres til miljøet" (Brennan: 7-8).

For det fjerde synliggør *Komedien* affekternes iboende *morfologiske* kræfter. Overalt genererer samlevende grupper rumligt definerede klimazoner, som udspænder og afgrænser bestemte pneumatisk territorier. Overalt afstedkommer cirkuleringen af affekter cirkelformede humanrum af større eller mindre vidde. Netop som delte og tildelte bopladser er alle helvedes onde cirkler og samtlige himlens gode kredse rumligt definerede endo-atmo-sfærer, der ikke blot afgør de vejrforhold, under hvilke indbyggerne er tvunget til at leve, men som også udvider eller indsnævrer de åndehuller, der er tilgængelige for dem. Som en infernalsk tragt indsnævrer helvede sig indtil det punkt, hvor de fordømtes livsverden er fuldkommen imploderet, og de er frosset ind i evig is. Som et guddommeligt kosmos, der roterer i stadig omfangsrigere baner, jo højere man kommer op, udvider paradiset sig indtil det punkt, hvor de saligste af de saligste kan bevæge sig grænseløst omkring i et permanent emanerende lyshav. I *Komedien* finder vi ikke alene en erkendelse af, at "atmosfærer er [...] rumlige bærere af stemninger", som "ligesom tågeagtigt synes at fylde rummet med en følelsestone" (Böhme: 22 og 29). Vi finder også en erkendelse af, at atmosfærer er rumgenererende og rumdefinerende fænomener.

Uden at artikulere disse atmosfærologiske erkendelser begrebsligt giver Dantes *Komedie* dem en eksplicit litterær form, som konkretiserer og nuancerer de abstrakte teorier. Derfor kan teorierne og litteraturen i dette tilfælde indgå i et ualmindelig frugtbart samspil. På den ene side kan teorierne rette vores opmærksomhed mod de hidtil oversete atmosfæriske fænomener, som forekommer overalt i Dantes *Komedie*, og tilbyde et begrebsapparat, som kan bruges til at analysere dem. På den anden side kan de talrige minutiøse beskrivelser af atmosfæriske forhold i *Komedien* afhjælpe noget af den herskende sprogfattigdom, som vores atmosfæreforglemmende vestlige fornuftskultur synes at være nedsunket i, og dermed kan Dantes litterære atmosfærologi bidrage til en videreudvikling af den spirende teoretiske atmosfærologi.

VII. Konklusion

Opsamlende kan vi konkludere, at Dantes *Komedie* i enestående grad ekspliciterer de affektivt ladede atmosfærer, vi bestandigt opholder os i – hvad enten vi er bevidste om det eller ej. Dertil kommer, at *Komedien* gennemspiller en usædvanlig rig mangfoldighed af vidt forskellige atmosfærer, som sameksisterende mennesker kan generere. Selvom de atmosfæriske differenser ikke altid er lige så radikale og eksplicitte som differensen mellem grækernes lysende hemisfære og de lystnes mørke helvedesstorm, så kan samtlige topologiske forskelle i *Komedien* læses som atmosfæriske differenser. Enhver skrænt, mur, bro, passage, trappe eller flyvetur markerer ikke blot en overgang mellem to kategorier i et moralsk system, men også mellem to affektivt mættede klimazoner i en gennemført atmosfærisk verden.

I *Komedien* fremtræder den menneskelige væren-i-atmosfærer som en væren i en mangfoldighed af vidt forskellige, rumligt definerede, gruppeteknisk intensiverede og litterært ekspliciterede atmosfærer, som i form af helvedesstorme, sure dunster, feberdampe, rædselsskrig, ildregn, bønner, nådesregn, korsang, kærlighedsstråler, glædesregn osv. omfavner, indsvøber, indhyller, tilsøler, hvirvler, gennemrusker eller sågar slår de kropsligt tilstedeværende. Ved hjælp af en litterær eksplikationskunst kombineret med en skolastisk differentieringsmani skabte Dante således en enstående encyklopædi over de mellem menneskelige atmosfærens miljøgenererende egenskaber, antropogene tilblivelsesformer, tilgrundliggende gruppedynamikker og morfologiske kræfter osv. Frivilligt eller ufrivilligt afslører *Komedien* desuden atmosfærerne som menneskeskabte, snarere end gudsskabte fænomener. Af hedningen Vergil lærer vi, at de samlevende *selv* genererer de atmosfæriske forhold, de lever under, og således straffes eller belønnes de af deres egne intensiverede affektmissioner.

Uden at artikulere sådanne atmosfærologiske erkendelser begrebsligt giver Dantes *Komedie* dem en eksplicit litterær form, som konkretiserer og nuancerer de aktuelle, abstrakte teorier om affektive atmosfærer og muliggør, at teorierne og litteraturen kan indgå i et frugtbart samspil. Derfor kan en atmosfærologisk interpretation af Dantes *Komedie* ikke alene gøre os klogere på, hvordan vi kan forstå de talrige – men understuderede – klimabeskrivelser i Dantes *Komedie*, men også bidrage til at videreudvikle de spirende teorier om gruppegenererede affektive atmosfærer. Det er, hvad denne artikel har tilstræbt at gøre.

LITTERATURLISTE

- Anderson, Ben. "Affective atmospheres". *Emotion, Space and Society* 2 (2009): 77-81.
- Aristoteles. *Retorik*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2007.
- Auerbach, Erich. *Dante als Dichter der irdischen Welt*. (2. Auflage) Berlin og New York: Walter de Gruyter, 2001.
- Auerbach, Erich. *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländische Literatur*. Tübingen og Basel: A. Francke Verlag, 2001.
- Bachelard, Gaston. *La poétique de l'espace*. (3ème édition) Paris: Presses universitaires de France, 1961.
- Berlant, Lauren. *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press, 2011.
- Böhme, Gernot. *Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.
- Bollnow, Otto-Friedrich. *Mensch und Raum*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1963.
- Boyde, Patrick. *Dante. Philomythes and Philosopher: Man in the Cosmos*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Brennan, Teresa. *The Transmission of Affect*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Dante, Aligieri. *Dantes Guddommelige Komedie*. København: Multivers, 2000.
- Dante, Aligieri. *Divina Commedia*. Rom: Newton Compton editori, 2006.
- Descartes, René. *Les passions de l'âme*. Paris: Vrin edition 1964.

- Eco, Umberto. *Middelalderens æstetik*. København: Forum, 2003.
- Heidegger, Martin. *Die Kunst und der Raum. L'art et l'espace*. St. Gallen: Erker-Verlag, 1969.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.
- Homer. *Homers Iliade*. (udg.: Otto Steen Due) København: Gyldendal, 1999.
- Homer. *Homers Odysseé*. (udg.: Otto Steen Due) København: Gyldendal, 2002.
- Lansing, Richard (red.) *The Dante Encyclopedia*. London og New York: Routledge.
- Marx, Karl. "Rede auf das Jahresfeier des 'People's Paper' am 14. april 1856 in London". Karl Marx og Friedrich Engels. *Werke* 12. Berlin: Dietz Verlag 1984: 3-4.
- Müller, Klaus E. *Das magische Universum der Identität. Elementarformen sozialen Verhaltens. Ein ethnologischer Grundriß*, Frankfurt am Main og New York: Campus Verlag, 1987.
- Pequigney, Joseph og Hubert Dreyfus. "Landscape and Guide: Dante's Modifying of Meaning in the *Inferno*". *Italian Quarterly* 5 (1961), 51-83.
- Schmitz, Hermann. *Der Leib*. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag, 1965. Bd. 2.1. i sammes *System der Philosophie*, 1964-80.
- Schmitz, Hermann. *Der Gefühlsraum*. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag 1969. Bd. 3.2, i sammes *System der Philosophie*, 1964-80.
- Sloterdijk, Peter og Hans-Jürgen Heinrichs. *Die Sonne und der Tod. Dialogische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
- Sloterdijk, Peter. *Sphären II. Globen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999.
- Thrift, Nigel. *Non-Representational Theory. Space, Politics, Affect*. New York: Routledge 2008.